

KOŚCIÓŁ PARAFIALNY P.W. ŚŚ. PIOTRA I PAWŁA W GRAUŻYSZKACH

1. Historia

Graużyszki, wieś w rejonie oszmiańskim obwodu grodzieńskiego na Białorusi, niegdyś miasteczko w powiecie oszmiańskim woj. wileńskiego, jest położona ok. 15 km na pd.zach. od Oszmiany. Początek miejscowości wg legendarnej tradycji odnoszony był do poł. w. IX, kiedy to miał ją założyć Grauża, wódz w służbie księcia litewskiego Erdziwiłła¹. Wedle tzw. kroniki Bychowca Graużyszki miały być gniazdem rodu Moniwidowiczów h. Leliwa, rzekomo wywodzących się od owego Grauży, co nie znajduje jednak potwierdzenia w źródłach². Nazwa, o ewidentnie litewskiej etymologii, pochodzi może od słowa *graužas* 'piękny', lub *grauž* 'żwir'. W r. 1507 własność Mikołaja Butryma³, w r. 1518 wdowy po nim, Barbary Janowny (lub Juriewny), wówczas określone jako miasteczko (*oppidum*)⁴. W r. 1588 dobra graużyskie należały do Melchiora Grauży-Snowskiego, kasztelana witebskiego. Po jego śmierci żona Barbara darowała je Naruszewiczom, kasztelanostwu mściśławskiemu, a po śmierci kasztelana mściśławskiego dziedzicami zostali wdowa Halszka z Komajewskich i jej syn małoletni Albrycht Naruszewicz. W r. 1605 sprzedali je Janowi Korsakowi, sekretarzowi królewskiemu. W r. 1618 Jan Mikołaj Korsak, sędzia ziemski oszmiański na rzecz bursy tzw. korsakowskiej przy Akademii Wileńskiej zapisał dobra Jasiew w pow. zawilejskim oraz sumę 800

¹ Słownik geograficzny, t. 2, 1881, s. 799.

² Semkowicz 1989, s. 24.

³ VUB, 57-B.53-42, s. 841, *Visitatio ecclesiae graużyscensis anno 1654 aprilis 29 die peracta*; BCz., rkps 1777, s. 226-227: fundusz Mikołaja Butryma, dziedzica Graużyszek na altarię kościoła graużyskiego, 5 XII 1507.

⁴ VUB, 57-B.53-44, k. 94v.-95r., VUB, 57-B.53-1372, k. 12r., *Dokumenta kościoła graużyskiego*; BCz., rkps 1777, s. 296-297, nadanie kościołowi parafialnemu w Graużyszkach dochodów z karczmy („*oppidum taberna*”) przez Barbarę Juriewnę, wdowę po Mikołaju Butrymie, 1518.

kop gr. lit. zabezpieczoną na Grauzyskach i Słowieńsku (ob. Konwaliszki), następnie sprzedał Grauzyski Szymonowi Butrymskiemu, po którym odziedziczył syn Marcin (zm. 1640). Wdowa po nim, Halszka z Bychowców, w r. 1641 sprzedała ją Eustachemu Radziwonowiczowi Kierdejowi, staroście rosięńskiemu i podstolemu grodzieńskiemu, późniejszemu kasztelanowi żmudzkiemu. W r. 1663 odziedziczył Grauzyski jego syn Aleksander, cześnik oszmiański, którego córka Helena wniosła je Mateuszowi Römerowi, podkomorzemu trockiemu. W r. 1715 testamentem Heleny z Kierdejów Römerowej dobra otrzymał jeden z jej synów, Stefan. Ten w r. 1765 oddał Grauzyski w zastaw jezuitom wileńskim za 80 000 zł. Po nim odziedziczył je jego syn Damazy, chorąży, a następnie podkomorzy woj. trockiego. Ostatecznie jego córka Alojza wniosła Grauzyski w posagu Michałowi Korsakowi. Ostatnim polskim właścicielem Grauzyszek w XIX w. był Adam Korsak. W r. 1865 samo miasteczko przeszło na własność miejscowych włościan i plebanii, a dobra w r. 1867 przejął Połozow⁵, który następnie sprzedał go Kononcowi, naczelnikowi kancelarii generała gubernatora, w jego posiadaniu majątek znajdował się do I wojny światowej. Ok. r. 1881 miasteczko liczyło zaledwie 211 mieszkańców⁶. Po r. 1918 obszar dworski został rozparcelowany pomiędzy włościan, część została też przekazana biskupstwu wileńskiemu, które zwróciło ją spadkobiercom Korsaków⁷.

Parafia grauzyska została erygowana przed r. 1495 kiedy to abp gnieźnieński Fryderyk zatwierdził w Gruzyszkach altarystę Jana⁸.

W r. 1507 dziedzic grauzyski Mikołaj Butrym ufundował przy miejscowym kościele altarię⁹. W r. 1518 uposażenie kościoła zostało powiększone przez wdowę po nim, Barbarę Janownę (lub Juriewnę) o 6 kop gr. lit. z trzech karczmi¹⁰. W XVI w. parafia należała do najsłabiej uposażonych w diecezji, posiadając w r. 1559 zaledwie cztery dymy¹¹. Uposażenie to jednak stopniowo ulegało powiększeniu: m.in. w r. 1596 przywilejem Zygmunta III na ponad 3 włóki ziemi w zaścianku przy wsi Graży w leśnictwie niemonajckim, w r. 1614 poprzez cesję gruntów z tej samej wsi oraz młynu ze stawem, dokonaną przez Wojciecha Gintowta, i w r. 1620 nadaniem Zygmunta III 4 włók gruntów we wsi Graży oraz 2 włók i 8 morgów w zaścianku Czobnie¹². W r. 1794 fundusz został powiększony o 450 rb. przez proboszcza Jakuba Szczęsnulewicza¹³. W tym samym roku Franciszek i Wincenty Szczęsnulewiczowie – niewątpliwie krewni (bracia?) proboszcza zapisali 3000 zł na altarię¹⁴.

⁵ Jankowski, cz. 1, 1896, s. 165–168; *Słownik geograficzny*, t. 2, 1881, s. 799.

⁶ *Słownik geograficzny*, t. 2, 1881, s. 799.

⁷ LVIA, 604-1-7733, k. 9r.–22v., *Kwestionariusz parafialny*, 1930, k. 10r.

⁸ *Kodeks dyplomatyczny* 1948, s. 496, nr 428; Ochmański 1972, s. 67.

⁹ VUB, 57-B.53-42, s. 841, *Visitatio ecclesiae grauzyscensis anno 1654 aprilis 29 die peracta*.

¹⁰ *Ibidem*, 57-B.53-44, k. 94v.–95r.; oraz 57-B.53-1372, k. 12 r., *Kwestionariusz...*, 1930.

¹¹ Ochmański 1972, s. 104.

¹² VUB, 57-B.53-1378, k. 165r.–166r, *Summariusz dokumentów kościołowi grauzyskiemu służących, spisanych roku 1795 miesiąca augusta*.

¹³ VUB, 4-35956(A. 2621), k. 1v.

¹⁴ *Sprogis* 1929, s. 216.

Ok. r. 1881 parafia liczyła 3009 wiernych¹⁵. W r. 1939 należała do dekanatu oszmiańskiego, liczyła 5557 osób¹⁶. W ramach diecezji grodzieńskiej również pozostaje w tymże dekanacie.

Pierwszy kościół graużyski powstał zapewne jeszcze w końcu w. XV. W r. 1650 został gruntownie przebudowany lub na nowo wzniesiony przez Eustachego Kierdeja, ówczesnego właściciela Graużyszek. W r. 1654 kościół był niepozorną drewnianą budowlą „structurae semiovalis et oblongae”, miał jeden ołtarz z przedstawieniem *Matki Boskiej z Dzieciątkiem*, konsekrowany przez bpa Stanisława Nieborskiego, sufragana wileńskiego. W drewnianej dzwonnicy znajdował się jeden dzwon¹⁷. Niestety brak informacji o historii kościoła przez następnych 126 lat, niewątpliwie jednak ok. poł. w. XVIII musiało dojść do wzniesienia nowej świątyni. Przed r. 1780 staraniem ówczesnego proboszcza Jakuba Szczesnulewicza wyremontowano dach kościoła, wzniesiono nową, drewnianą, trójkondygnacyjną dzwonnice i parkan wokół cmentarza¹⁸. W kościele znajdowało się wówczas pięć ołtarzy: gł. trójkondygnacyjny, z obrazami *Matki Boskiej z Dzieciątkiem* (z licznymi wotami), Pana Jezusa oraz św. Piotra i Pawła (ołtarz ten przetrwał do zniszczenia kościoła po r. 1945), św. Wincentego, św. Walentego, oba malowane „na optykę”, św. Stefana, snycerski, określony jako stary oraz nowy św. Antoniego, malowany „na optykę”. Na chórze znajdowały się pozytywy szkatulny oraz para kołtów¹⁹. Inwentarz z r. 1829²⁰ przynosi więcej informacji o wyglądzie ołtarzy. Główny określono jako trójkondygnacyjny, w polu środkowym znajdował się obraz *Matki Boskiej* w srebrnej sukience, w drugiej kondygnacji *Pana Jezusa* (być może *Ukrzyżowanie*), w trzeciej zaś, określonej jako wierzchołek, przedstawienie ŚŚ. Piotra i Pawła „w obłokach”, być może więc było to w istocie snycerskie zwieńczenie z rodzajem glorii z figurami świętych. W ołtarzach bocznych znajdowały się obrazy Św. Wincentego i Św. Antoniego Padewskiego, ten ostatni w miedzianej sukience. Drewniana, snycerska ambona była połączona we wspólną strukturę z konfesjonalem, nadto w kościele były dwa inne konfesjonały, drewniana chrzcielnica, na chórze stały jedenastogłosowe, potrzebujące naprawy, organy.

Przed r. 1830 staraniem proboszcza ks. Józefa Małyszewicza wymieniono w kościele okna²¹. Wówczas jeszcze kościół miał dwie wieże i ganek. Przed poł. w. XIX stan świątyni był zły, o czym w listopadzie r. 1847 donosił do kurii dziekan oszmiański, stwierdzając m.in., że „oprócz brudnego utrzymania całego kościoła, a nade wszystko bocznych ołtarzów”, pilnego remontu wy-

¹⁵ Słownik geograficzny, t. 2, 1881, s. 799.

¹⁶ Kviklys, t. 5, cz. 2, 1986, s. 476.

¹⁷ VUB, 57-B.53-42, s. 840, *Visitatio ecclesiae...*, 1654.

¹⁸ VUB, 57-B.53-345, k. 2v.

¹⁹ *Ibidem*, k. 1r.-1v.

²⁰ LVIA, 694-1-3651, k. 28r.-33v., *Inwentarz kościoła parafialnego graużyskiego w powiecie oszmiańskim położonego*, 1829.

²¹ LVIA, 694-1-3779, k. 345, *Wizyta kościoła parafialnego graużyskiego w guberni wileńskiej, w powiecie oszmiańskim, w miasteczku Graużyszkach, w dekanacie oszmiańskim, przez naznaczonego wizytatora z rządu diecezjalnego za rok 1830 odprawiona*.

magają deski podłogi „pognięte a w części spaczone tak, że się prawie pod nogami uginają”, balustrady przy ołtarzu i na chórze, ławki i zbyt luźno ułożone oszalowanie²². Na zarzuty te proboszcz, ks. Piotr Banialewicz, odpowiedział relacją o licznych pracach remontowych, które miał wykonać w kościele: „kiedy przybyłem do Graużyszek w roku 1833 junii 3 dnia, znalazłem same ruderę nie tylko zewnątrz kościoła, ale i wewnątrz – w kościele lała się woda przez dach, jak woda przez rzeszoto. Dzwonnica wałęsa się, zupełnie upadkowi dzwonów grożąca, pod ścianami kościoła bez podmurowania i świnie przez kościół nawet łążyły. Okna częściowo były dranicami pozabijane, a częściami i tych nie było. Czasu zawiejów pod kolano śniegu zawiewało. W roku 1841 kościół na nowo gontami cały pokryłem i przy kryciu ściany, gdzie były nadgnięte, zamocowane zostały wewnątrz jako i zewnątrz. W roku 1842 do okien kościelnych ramy nowe dałem i okna przy dodaniu całej skrzyni szkła, w całości przesypane na nowo zostały. Dzwonnica przestawiona na nowo została i pokryta na nowo gontami. Szpital był rujnujący się zupełnie i obaleniem się grożący, nowy postawiłem, i inne wszelkie budowle plebańskie przestawione zostały²³. Trudno do końca rozsądzić racje, choć relacja o stanie okien w r. 1833 jest sprzeczna z informacją o ich całkowitej wymianie krótko przed r. 1830. W r. 1846 kościół i parafię dotknęły dopusty: pożar, który 11 lutego całkowicie strawił plebanię i katastrofalne gradobicie z 29 maja, które spustoszyło okolicę i uszkodziło kościół, gdzie grad „szkody wielkie poczynił, okna cztery duże z frontu kościoła, zupełnie szkło na kawałki drobne pobił, nawet z ram i poprzeczniki powybił, w bocznych od południa, w niektórych ćwiartki szkła powybił²⁴. W r. 1848 zostały odnowione obrazy w kościele²⁵. W r. 1857 obito gontem podmurówkę kościoła, za kadencji proboszcza Franciszka Wojarzyńskiego (ok. 1858–przed 1865) zostało zbudowane nowe ogrodzenie cmentarza kościelnego z dębowych desek oraz wzniesiono dwukondygnacyjną, drewnianą dzwonnice²⁶. Wyzłociono także puszkę oraz sprawiono kielich i patenę ze „srebra warszawskiego”²⁷, jak potocznie nazywano wówczas wyroby platerowane. Generalnego remontu kościół doczekał się w r. 1867, kiedy to staraniem proboszcza ks. Antoniego Szadurskiego wyremontowano wnętrze, dach i założono nowe szalunki²⁸. Być może to właśnie w trakcie tego remontu usunięto górne kondygnacje wież. W r. 1868 z katedry wileńskiej przekazano do kościoła graużyskiego brązową łódkę i kadzielnice²⁹. W r. 1891 po kilkuletnich staraniach wydano pozwolenie na gruntowny remont kościoła: wymianę oszalowania, podłogi, drzwi, pomalowanie wnętrza, pozłocenie ołtarzy oraz reperację organów³⁰. Remont ten faktycznie zaczęto już w roku

²² *Ibidem*, 604-4-401, k. 5r.

²³ *Ibidem*, k. 9r.

²⁴ *Ibidem*, 604-4-509, k. 2r., 4r., 6r.

²⁵ VUB, 4-35956(A. 2621), k. 2r.

²⁶ LVIA, 604-1-7769, k. 5r.

²⁷ *Ibidem*, k. 1r., 3r.

²⁸ LVIA, 604-4-1951, k. 1r., 2r., 8r., 15 r.

²⁹ MAB, 43-8542, k. 3.

³⁰ LVIA, 604-4-4122, k. 6r.

poprzednim³¹. W r. 1893 zbudowano nową dzwonnice³². Prace trwały jeszcze w latach 1894–1895, kiedy m.in. wymieniono w kościele podłogę oraz odmalowano i wyzłocono ołtarz gł.³³, wówczas także gruntownie przerobiono. W r. 1895 Wincenty Dokurno ufundował za 374 rb. nowy dzwon³⁴. Kolejny proboszcz, ks. A. Galjewicz (1901–1912) zakupił z własnych funduszy m.in. trzy feretrony, 8 dużych i 6 średnich posrebrzanych świeczników oraz 4 ornaty. W r. 1905 ze składek parafian sprawiono dziesięciogłosowe organy, wykonane przez wileńską firmę Wacława Biernackiego³⁵. W r. 1906 parafianie przywieźli z pielgrzymki do Częstochowy srebrny kielich z pateną³⁶, w tym samym roku ukończono nowe, murowane z kamienia ogrodzenie cmentarza kościelnego³⁷. W r. 1907 wymieniono oszalowanie i odmalowano elewacje, a w r. 1908 wymieniono podłogę, zapewne także wówczas przebudowano chór³⁸. W r. 1909 została wzniesiona nowa plebania³⁹. W czasie probostwa ks. Jana Siemaszkiewicza wyremontowano podmurówkę kościoła, sprawiono nowy dzwon, wyremontowano organy i zakupiono m.in. figury *Serca Jezusowego*, *Św. Antoniego* oraz *Chrystusa Zmartwychwstałego*⁴⁰. W czasie I wojny światowej władze rosyjskie skonfiskowały dzwony. Ks. Jan Krzywicki w latach trzydziestych wyremontował ogrodzenie kościelne oraz dobudował do fasady kościoła drewniany ganek⁴¹. 1 VIII 1937 poświęcono nowy dzwon „Jan Władysław”, odlany w warsztacie A. Kruszewskiego w Węgrowie⁴².

Po II wojnie światowej kościół został zamknięty i popadł w ruinę. Po r. 1990 na nowy kościół adaptowano dom ludowy, przenosząc tu nieliczne elementy ocalone ze starego kościoła. W r. 2001 oszalowano wnętrze.

225

Proboszczami grauzyskimi byli m.in.: Jakub (1518), Adam Wojciech Gabriłowicz (1553), Szawiński (1623), Franciszek Razelewicz (1632), Andrzej Maciuński (1753), Jakub Szczesnulewicz (przed 1780–po 1794), Wincenty Krypkowski (1827–1829), Józef Małyszewicz (przed 1830–1833), Piotr Łukasz Banialewicz (1833–po 1849), Bartłomiej Klumbowicz (1855), Franciszek Wojarzyński (ok. 1858–po 1862), Antoni Szadurski (1866–1867), Adolf Piotrowski (1868–1871), Narkiewicz (1871–1886), Józef Tomaszewicz (1886–

³¹ *Ibidem*, 604-1-7733, k.11r., *Kwestionariusz...*, 1930.

³² *Ibidem*, 604-1-7769, k.17r., *Инвентарная опись граужышского р.к. приходского костела*, 1915.

³³ *Ibidem*, 604-4-5187, k. 3r.–3v.

³⁴ *Ibidem*, 604-1-7769, k. 2v., *Инвентарная опись граужышского р.к. приходского костела составлена настоятелем тогоже костела кс. Галиевичем, кс. Салатинскому 1912 года*.

³⁵ *Ibidem*; *Katalog fabryki Biernackiego 1937*.

³⁶ LVIA, 604-1-7769, k. 9r., *Инвентарная опись...*, 1915.

³⁷ *Ibidem*, 604-1-7769, k. 2v., *Инвентарная опись...*, 1912.

³⁸ *Ibidem*, k. 2r.

³⁹ *Ibidem*, 604-1-7769, k. 18v., *Инвентарная опись...*, 1915.

⁴⁰ *Ibidem*, 604-1-7733, k. 14r.: *Kwestionariusz...*, 1930.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² LVIA, 694-5-1032, k. 35r., list proboszcza ks. Jana Krzywickiego do kurii wileńskiej z prośbą o pozwolenie na poświęcenie dzwonu, 28 VII 1937.

1888), Stanisław Wysocki (1888–1897), Ignacy Szoparo (1898–1900), Leszczyński (1900–1901), A. Galjewicz (1901–1912), Jan Siemaszkiewicz (1912–1915), Wacław Grabowski (1915–1927), Jan Krzywicki (1927–1939), Leopold Szwankowski i Wiktor Pieciukiewicz (1944–1945), Antoni Jusiel (od 1995).

2. Opis

2.1. Architektura

204 Kościół usytuowany na niewielkim wzniesieniu w pd.-zach. części wsi.
 206 Orientowany, drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany, na ceglanej pod-
 205 murówce, z murowaną z cegły kryptą pod prezbiterium. Pierwotnie dwuwie-
 218, 219 żowy. Złożony z nawy i węższego od niej, wydłużonego prezbiterium, zamknię-
 223 tego trójbocznymi, przylegającymi do prezbiterium i korpusu kwadratowymi, piętrowymi aneksami zakrystii i skarbcu oraz prostokątną kruchtą pod chó-
 rem, w przestrzeni międzywieżowej. Wnętrze kryte stropem, w prezbiterium koszowo wykraglonym, w nawie zapewne płaskim, wspartym parą 8 ośmio-
 bocznych słupów, umiejscowionych mniej więcej w połowie jej długości. W łuku tęczy belka, rzeźbiona w ornament wici z liści, kwiatów tulipanów i gron, na niej 8 snycerski krucyfiks. 8 Tralkowa balustrada wydzielająca pre-
 zbiterium. 8 Chór muzyczny najpewniej wsparty na dwóch słupach, dostęp-
 ny schodami z przestrzeni podchórowej, mieszczącej kryptę, wydzieloną prze-
 pierzeniem z trzema otworami wejściowymi, ujętą po bokach składzikami w przyziemiach wież. Zakrystia i skarbiec dostępne z prezbiterium. Ściany oszalowane, 8 podłoga z desek. Elewacje artykułowane lisciami, z profilowa-
 nym, dość wydatnym gzymsem koronującym. Okna prostokątne, zamknięte odcinkowo, w prostokątnych wnękach, w zakrystii i skarbcu zbliżone do kwa-
 dratu, w dwóch kondygnacjach. Fasada trójosiowa, o skrajnych przesłach węż-
 szych, lekko wysuniętych, odpowiadających pierwotnym wieżom, zwieńczo-
 na szerokim 8 trójkątnym szczytem. Przesło środkowe nieco niższe, z rodza-
 jem uproszczonego belkowania z fryzem z motywem woli oczu. Na osi pro-
 stokątny otwór wejściowy z dwuskrzydłowymi drzwiami, powyżej para okien we wspólnej wnęcie; w częściach bocznych okna pojedyncze. W elewacjach bocznych w przeszle zach. otwory wejściowe. 8 Dach kryty gontem, dwuspado-
 dowy, nad zamknięciem prezbiterium trójpołaciowy, na kalenicy od zach. nie-
 wielka, czworoboczna wieżyczka na sygnaturkę.

2.2. Wyposażenie

226 8 Ołtarz gł., 1895, z użyciem elementów barokowych, 1. ćw. w XVIII.
 236, 237 Drewniany, architektoniczny, dwukondygnacyjny, trójosiowy, na wysokim co-
 kole, ze zwieńczeniem. Pierwsza kondygnacja rozcłanowana kolumnami kom-
 pozytowymi, na skrajach zestawionymi w pary. W polu gł., w ażurowej, sny-
 cerskiej ramie z suchego akantu, obraz *Matka Boska Różańcowa ze śś. Dominikiem i Katarzyną Sieneńską*, najpewniej kopia ok. 1929 obrazu z pocz. w. XVIII, w sukience rokokowej, ok. poł. w. XVIII, z ornamentem rocaille i z aplikacjami w formie koron, nimbów promienistych oraz uskrzy-

- dlonych aniołków, zasłaniany obrazem *Wniebowzięcie Najśw. Panny Marii*⁴³. W polach bocznych cztery obrazy o nieustalonej tematyce, rozmieszczone w dwóch strefach. Górna kondygnacja artykułowana pilastrami kompozytowymi (?), w polu gł. obraz † *Ukrzyżowanie*, w przęsłach bocznych pary obrazów w analogicznym układzie jak w kondygnacji dolnej, m.in † *Matka Boska z Dzieciątkiem*. Zwieńczenie w formie glorii z obłoków i promieni, z nieznanym przedstawieniem lub symbolem w środku, u góry † *Veraicon*. Obie kondygnacje ujęte uszami z wici z suchego akantu. Tabernakulum ok. 1860, sporządzone z inicjatywy ks. Franciszka Wojarzyńskiego, neobarokowe, trójosiowe, ujęte kanelowanymi pilastrami kompozytowymi, u góry ujęte snycerską kotarą. Zachowana pozostałość struktury kościoła w ruinie, w nowym kościele obraz *Matka Boska Różańcowa*, tabernakulum oraz (usunięte w r. 2001) dwie pary pilastrów i fragmenty ornamentálnych uszu. 227
- † Ołtarze boczne, z pewnością o jednakowej formie (znany jedynie wygląd lewego), neobarokowe, 1895, drewniane, architektoniczne, dwukondygnacyjne, jednoosiowe; w dolnej kondygnacji para kolumn kompozytowych (?) na wysuniętych cokołach, górna wydzielona wyłamanym belkowaniem, ujęta pilastrami, w zwieńczeniach ornamentálne promieniste glorie, w lewym z monogramem imienia Maria. W lewym, w polu gł. obraz *Św. Antoni Padewski*, zapewne ok. 1895, w prawym *ŚŚ. Piotr i Paweł*, w. XIX. 218 238 235
- † Ambona, w tradycji barokowej, w. XIX, drewniana, o graniastym, wybrzuszonym koszu z uproszczonym lambrekinem u dołu. 218
- † Organy, 1905, dziesięciogłosowe, wyk. firma Wacława Biernackiego. 229
- Kropielnica, 1899, bez wyraźnych cech stylowych, granitowa, cylindryczna, od frontu rity napis: „Ofiara | Ignacego | BUTKIEWICZA | 1899”
- Konfesjonały: 1. neobarokowy, 2. poł. w. XIX; 2. eklektyczny, początek w. XX (?). 230, 231
- Ławki (2) neobarokowe, 2. poł. w. XIX lub 1895, sześciorzędowe. 232
- Ławka neogotycka, 2. poł. w. XIX. 233
- Rzeźby: 1. *Chrystus Ukrzyżowany*, barokowy, 2. poł. w. XVIII; 2. *Serce Jezusa*, 1915–1927, terakotowa, kupiona przez ks. Wacława Grabowskiego⁴⁴; 3. *Matka Boska Niepokalana*, 1. poł. w. XX, gipsowa. 239
- Feretrony: 1. eklektyczny, z 1. ćw. w. XX, z reliefowymi przedstawieniami *Matki Boskiej Niepokalanej* i *Św. Antoniego Padewskiego*; 2. † być może o analogicznej formie, z reliefowymi przedstawieniami o nieznannej tematyce; 3–4. † o nieznannej formie i przedstawieniach. 234
- Naczynia liturgiczne: 1. † monstrancja, kupiona 1900; 2. † monstrancja, przed 1912; 3. kielich neobarokowy, 1872, srebrny, z cechami: *MF* wileńskiego złotnika Maiera Goldschmida i *T.T.* | 1872 probierza Timofieja Tripeckiego⁴⁵, na kolistej stopie, z gruszkowatym nodusem; 4–6. † kielichy srebrny i dwa nieokreślone. 240

⁴³ *Ibidem*, 604-1-7769, k. 16r., *Инвентарная опись...*, 1915.

⁴⁴ *Ibidem*, 604-1-7733, k. 14r., *Kwestionariusz...*, 1930.

⁴⁵ Cechy złotnicze wg Laucevičius, Vitkauskienė 2001, s. 330, kat. II.318 oraz s. 410 i 413, poz. 30.

- Relikwiarze (2)⁴⁶.
- 241 Trybularz, eklektyczny, 1899, fundacji ks. Ignacego Szoparo⁴⁷.
- 243 Łódka, neoklasycystyczna, 1899, fundacji ks. Ignacego Szoparo⁴⁸.
- † Wota (na obrazie Matki Boskiej): 1–4. w formie nóg; 5–8. w formie serc; 9–10. w formie prostokątnych tabliczek⁴⁹.
- 242 Krzyż ołtarzowy, 2. poł. w. XIX.
- 244 Lichtarze: 1–2. neoklasycystyczne, ok. poł. w. XIX, metal szlutowany, w formie klęczących aniołów; 3–6. w. XIX, drewniane, na kanelowanych sześciennych podstawach.
- † Żyrandole: 1. neoklasycystyczny, 1895, kryształowy, o 4 obręczach, na 35 świec, z fundacji Jana Mickiego; 2. na 25 świec, kupiony 1893; 3. na 24 świece, kupiony 1893⁵⁰.
- Krzyż procesyjny, eklektyczny, w. XIX/XX, plater.
- † Tarcza procesyjna, eklektyczna, plater.
- † Chorągwie procesyjne (4).
- † Szaty liturgiczne: ornaty białe (3); czerwone (3); fioletowy; zielony; czarny; dalmatyki białe (2), czerwona⁵¹.

2.3. Otoczenie kościoła

Cmentarz kościelny prostokątny, od wsch. zamknięty trójbocznie. Otoczony murem z kamienia polnego, 1906. Od zach., na osi fasady kościoła, trójprzelotowa brama, murowana z cegły, ze schodkowym szczytem, środkowy otwór szerszy, zamknięty odcinkowo, boczne węższe, prostokątne, obecnie zrujnowana, z zachowanymi pozostałościami filarów, w r. 1994 na bramie czytelna była data 3 V 1933. W pn. i pd.-wsch. odcinkach muru jednoprzelotowe bramki.

- 245, 246 Dzwonnica, usytuowana w pd.-zach. narożu cmentarza kościelnego, 1893. Drewniana, na kamiennej podmurówce, na planie kwadratu, dwukondygnacyjna, o dolnej kondygnacji konstrukcji zrębowej, górnej szkieletowej. W przyziemiu podzielona przepierzeniem na dwa pomieszczenia pełniące funkcję składziku i kostnicy. Dolna kondygnacja oszalowana: środkiem poziomo, dołem i górą pionowo, z imitacją boniowania na narożach. Na osi elewacji pn. prostokątne drzwi, w elewacji zach. analogiczne drzwi i prostokątne, zamknięte trójkątnie okienko. Górna kondygnacja szalowana pionowo, na osiach duże prostokątne, zamknięte odcinkowo przeźrocza. Dach namiotowy, z wysoką czworoboczną latarnią o prostokątnych, zamkniętych półkoliście oknach, zwieńczoną wydatnym okapem i cebulastym, obitym blachą hełmem z krzyżem. Obecnie górna kondygnacja skrócona o ok. 1/4 wysokości, okna prostokątne, dach prowizoryczny, namiotowy.

⁴⁶ LVIA, 694-5-1032, k. 2v., *Visitatio pastoralis ecclesiae grauzyscensis*, 1 VI 1928, gdzie odnotowane zostały 2 monstrancje, 4 kielichy (w tym dwa srebrne) i 2 relikwiarze.

⁴⁷ LVIA, 604-1-7769, k. 17v., *Инвентарная опись...*, 1915.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*, k. 16v., na obrazie zawieszonych było 20 różnych wotów.

⁵⁰ *Ibidem*, k. 2v., *Инвентарная опись...*, 1912.

⁵¹ *Ibidem*, 694-5-1032, k. 2v., *Visitatio pastoralis...*, 1928.

Dzwony: 1. 1925, bez korony, z pasami ornamentalnymi u góry i dołu płaszcza, z plakietą z przedstawieniem Św. Józefa i napisem: OFIARA PARAFIAN PRACUJĄCYCH W AMERYCE | KOŚCIOŁA PARAFIALNEGO W GRAUŻYSZKACH | KSIĘDZA MICHAŁA DRABOWSKIEGO | ROKU | 1925; 2. 1937, odlewnia Jakuba Kruszeńskiego w Węgrowie, z pasami ornamentu akantowego u góry i dołu płaszcza, z plakietą W WĘGROWIE SIEDLECKIM | ODLEWNIA KRUSZEWSKIEGO, i napisem JAN WŁADYSŁAW OFIARA KS. JANA KRZYWICKIEGO | PROBOSZCZA GRAUŻYSKIEGO | WŁADYSŁAWA KOŁYSZKI, JÓZEFA [...] BUJWIDZA | I WIELU INNYCH PARAFIAN | A. D. 1937 ROKU.

Płyta nagrobna Anny Daszkiewiczowej. Ułożona na osi prezbiterium, z szarego granitu, z rytym napisem: „Hic jacet | corpus nobilis Annae | Nar-kiewicz | de domo Sunilewicz | a secundo voto | DASZKIEWICZ | addormit in Domino | Anno 1813 Decembri 23 | vivit annos 62 | Administrans Parochiam | Grausiscensem | monumentum hoc erexit | in amoris filiulis | gratissimique | documentum | Anno Domini 1814 Mai 1 die | Requiescat in Pace”.

3. Stan zachowania

Po zamknięciu kościół stosunkowo szybko popadł w ruinę. Na fotografiach z r. 1980 i 1984⁵² jest już pozbawiony dachu i frontonu, wewnątrz jest całkowicie zrujnowane, pozbawione więźby i stropu, choć zachowana jest stolarka okien, a nawet ich przeszklenie. W trakcie inwentaryzacji w roku 1994 i 1997 stwierdzono, iż stan ten nie uległ zasadniczej zmianie, choć widoczne były dalsze oznaki postępującej destrukcji, szczególnie szalunków i stolarki okien. Chór muzyczny był całkowicie zawalony, podłoga niemal kompletnie przysypana rumowiskiem, zarosnięta trawą i krzakami, zawalone było też częściowo sklepienie krypty. Widocznej, postępującej destabilizacji ulegała też struktura wciąż stojących ścian. W r. 2003 ściany te były bliskie zawalenia. Fasada, szczególnie w górnej partii, uległa znacznemu przechyleniu i częściowemu przełamaniu. Wewnątrz wyrosły krzewy i drzewa. Ze względów bezpieczeństwa w niedalekiej przyszłości planuje się rozebranie ruiny.

4. Zarys problematyki artystycznej

W porównaniu z innymi kościołami regionu, historia świątyni graużyskiej jest stosunkowo słabo udokumentowana źródłowo: między wizytacją z r. 1654 i inwentarzem z r. 1780 brak jakichkolwiek dokumentów mówiących o jej formie i wyposażeniu. Z tego względu wszelkie stwierdzenia dotyczące tych kwestii muszą opierać się w dużej mierze na domysłach i hipotezach. Nie jest znany nawet w przybliżeniu czas budowy, choć z pewnością nie był to r. 1650

⁵² Kviklys, t. 5, cz. 2, 1986, s. 476.

jak podaje m.in. *Catalogus ecclesiarum* z r. 1939⁵³. Autorzy białoruscy⁵⁴ i litewscy⁵⁵ datują kościół na w. XVIII lub jego koniec. Zważywszy na formę budowli wydaje się to słuszne. Inwentarz z r. 1780 jest bardzo lakoniczny, na temat architektury kościoła wiemy tylko to, że miał „dużą kopułę”, a więc zapewne sygnaturkę, o której wspomina się jedynie w kontekście jej niedawnego remontu dokonanego wraz z dachem. Nie wyklucza to jednak istnienia wież już wówczas, choć wyraźnie wspominają o nich dopiero inwentarze z 1829 i 1830. W zach. części kościoła wyraźnie wyodrębniają się kwadratowe wieże, nieznacznie wysunięte z naroży. Środkowa część fasady jest też niższa od bocznych i zwieńczona belkowaniem, jakby nad nią miał znajdować się szczyt, zawarty między górnymi kondygnacjami wież. Zważywszy na wspomniany wielokrotnie bardzo zły stan kościoła przed poł. w. XIX, a także katastrofalne gradobicie z r. 1846, można przyjąć, że wieże te mogły być w tak złym stanie, iż zdecydowano się na ich rozbiórkę. Wydaje się, iż nastąpiło to w czasie jednego z remontów po poł. w. XIX, najpewniej zaś w r. 1867. Wówczas całą fasadę zwieńczono zbyt przysadzistym frontonem. Kościół w Grauzyszkach – z dość oryginalną bryłą, złożoną z dwóch członów – wspartej na parze słupów nawy, lekko zryzalitowanej od wsch., nie tak jednak, by można mówić o transepcie, oraz wydzielonego, zamkniętego trójbocznie prezbiterium – pod względem rzutu poziomego nie odpowiada żadnemu typowi dwuwieżowych drewnianych świątyń z terenu dawnej Rzeczypospolitej⁵⁶. Najbliższy jest kościołom trójnawowym, z prezbiterium o szerokości nawy głównej. Wyodrębnienie w blokowej fasadzie wież, nieznacznie wysuniętych z naroży korpusu, znajduje analogie na ziemiach koronnych, np. w kościele w Mariańskim Porzeczu-Goźlinie (1776), a w Wielkim Księstwie Litewskim w Bielicy (2. poł. w. XVIII), Dudach (1772), Hanuszyszkach (lit. Onuškis, 1772), Śmigłach (lit. Smigliai, 1768, przebud. 1858) i Antuzowie (lit. Antazavė, 1794). Wszystkie te kościoły, także pod wieloma innymi względami pokrewne grauzyskiemu, powstały w okresie, na który można by go hipotetycznie datować. Pod względem planu najbliższą, choć nie dokładną analogię stanowi kościół w Hanuszyszkach⁵⁷, gdzie jednak nawa nie jest wsparta na słupach, zakrystia i skarbiec nie tworzą jednego bloku z nieco wydatniejszymi występami korpusu, lecz ujmują osobno krótsze, pozbawione okien, prezbiterium. Pewne analogie wykazują też plany kościołów w Śmigłach i Karmelitów w Kiejdanach (1766)⁵⁸. Z kolei zintegrowanie w planie i bryle transeptu oraz piętrowych zakrystii i skarbcza zastosowano w kilku kościołach bezwieżowych na Żmudzi, m.in. Berżorach (lit. Beržoras, 1746)⁵⁹, Płotelach (lit. Pla-

⁵³ *Catalogus ecclesiarum* 1939, s. 91; LVIA, 604-1-7733, k. 10r., *Kwestionariusz...*, 1930;

⁵⁴ *Zbor pamnikau* 1986, s. 104 (opr. U. W. Alisieuczyk), gdzie datowanie na koniec w. XVIII lub pocz. w. XIX; Kułagin 2001, s. 40–41, datuje kościół na koniec w. XVIII.

⁵⁵ Kviklys, t. 5, cz. 2, 1986, s. 476.

⁵⁶ Brykowski 1991, s. 28–29.

⁵⁷ Jankevičienė 1998, s. 80.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 83–84.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 37, 40–41.

teliai, 1744)⁶⁰, Siadach (lit. Seda, 1770)⁶¹ i Gawrach (lit. Gauré, 1773)⁶². Wobec braku przekazów trudno spekulować co do formy wież i pierwotnego szczytu. Bardzo ciekawym elementem konstrukcji kościoła jest wciąż jeszcze zachowana w jego ruinie belka tęczy. Zdobiający ją ornament w formie uproszczonej, niemal ludowej w wyrazie wici ornamentalnej nie pozwala jednoznacznie jej zadatować i stwierdzić czy pochodzi ona z w. XVIII, czy została wymieniona w czasie któregoś z remontów w następnym stuleciu.

Wyposażenie kościoła zachowało się jedynie częściowo, jednak archiwalne zdjęcie wnętrza daje pewne pojęcie o niektórych nieistniejących obiektach. Ołtarz gł., pierwotnie trójkondygnacyjny, został gruntownie przebudowany lub raczej na nowo zbudowany w r. 1895, z użyciem elementów poprzedniego. Elementy barokowe to rama obrazu w polu gł. i ażurowe ornamentalne uszy z suchego, nieco sprymitywizowanego akantu, typowego dla 1. tercji w. XVIII. W połączeniu z bardzo bliską wzorcom barokowym strukturą, ołtarz ten sprawiał na pierwszy rzut oka wrażenie późnobarokowego. Oryginalnym rozwiązaniem było potraktowanie płaskich przesł boczných jako swego rodzaju stelażu dla ośmiu obrazów, spiętrzonych w dwóch rzędach. Niestety żaden z nich nie zachował się, w źródłach brak na ich temat dokładniejszych przekazów, a z archiwalnej fotografii można jedynie odczytać temat jednego – *Matka Boska z Dzieciątkiem*. Ołtarze boczne miały przeciętną, neobarokową formę, podobnie jak stolarska, dość prymitywna ambona o pękatym koszu i konfesjonały (choć jeden z nich wyróżnia falisty, wygięty ku górze daszek – typowy dla tego rodzaju rokokowych sprzętów z terenu Wileńszczyzny) oraz dość prymitywne ławki, o wykrojowych bokach na wzór ławek późnobarokowych i rokokowych. Jednak owe sprzęty świadczą o konserwatyzmie gustów i przywiązaniu do rozwiązań ukształtowanych w XVIII w. i sto lat później traktowanych tu jako swojskie. W zasadzie nie jest to nawet przejaw neobaroku w sensie świadomego powrotu do wybranych form barokowych, czy zamierzonej archaizacji, a raczej symptom długotrwałego „wygasania” tradycji barokowej, wciąż tu żywej, nawet w końcu w. XIX.

Z trzech zachowanych obrazów – całkowicie przemalowanego ŚŚ. Piotra i Pawła, nieomal „odpułtowego” w ekspresji Św. Antoniego Padewskiego oraz *Matki Boskiej Różańcowej* z ołtarza gł. – na uwagę zasługuje jedynie ostatni. Obraz taki odnotowany został w inwentarzu z r. 1780: „obraz [...] Najświętszej Maryi Panny, na ręku Pana Jezusa trzymającej, na którym obrazie sukienka srebrna próby przedniej, korony srebrne 2, miesiąc pod nogami srebrny, aniołków srebrnych 2”⁶³. Jak widać, obraz cieszył się lokalnym kultem, niemniej nie pojawia się określenie „różańcowa” ani wzmianka o postaciach śś. Dominika i Katarzyny Sienieńskiej. W kwestionariuszu z r. 1930 znajdujemy informację, że „w kościele w ołtarzu był stary obraz Matki Boskiej Różańcowej, lecz został zupełnie zniszczony i usunięty, gdyż osypało się wszystko

218

235

238

236–237

⁶⁰ *Ibidem*, s. 37, 42–43.

⁶¹ *Ibidem*, s. 53–54.

⁶² *Ibidem*, s. 39–40.

⁶³ VUB, 57-B.53-345, k. 1r.

malowidło – zamieniony nowym”⁶⁴. Być może właśnie z tej okazji w końcu r. 1929 opublikowano ulotkę w formie „świętego obrazka” ze zdjęciem obrazu Matki Boskiej, określonego jako cudowny⁶⁵. Na wspomnianej reprodukcji, podobnie jak na fotografii archiwalnej wnętrza kościoła z r. 1930, oprócz sukienki i aplikowanych koron z nimbami widoczne są wota w liczbie dziesięciu, obecnie nie istniejące. Wydaje się, że obraz jest kopią poprzedniego, zapewne wykonaną w r. 1929, aby ponownie można było umieścić na nim sukienkę oraz wota.

Dzwonnica, obecnie pozbawiona jest górnej części i prowizorycznie zadaszona, jednak jej pierwotny wygląd znany jest ze zdjęcia. Wzniesiona w r. 1895 doskonale wpisuje się w konwencję wiejskich dzwonnicy kościelnych z terenu historycznych ziem litewskich⁶⁶. W r. 1915 uległy rekwizycji stare dzwony: odlany w r. 1797 przez Jana Samuela Waehnera z Wilna i ok. poł. w XIX przez F. Samgina⁶⁷.

⁶⁴ LVIA, 604-1-7733, k. 12r., *Kwestionariusz...*, 1930.

⁶⁵ *Cudowny obraz 1929*.

⁶⁶ Jankevičienė 1998, s. 287–320; Siergaczew 1992, s. 205–208.

⁶⁷ Brensztejn 1924, s. 97, 132.